

РОЗГЛЯД КОНЦЕПЦІЙ ІСТОРИЧНОГО ДЕТЕРМІНІЗМУ У СВІТОВІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ

І.В. Корупятник

Принцип детермінізму є одним із засадничих у розумінні сутності історичного процесу. Досить часто його ототожнюють з марксистською концепцією, що пов'язано із значною кількістю літератури на пострадянському просторі, присвяченої діалектико-матеріалістичному розумінню суспільного розвитку. Однак, якщо взяти до уваги світовий контекст, діалектичний матеріалізм не є монополістом у проблемі дослідження історичного детермінізму.

Як правило, під детермінізмом розуміють вчення про об'єктивну закономірну взаємообумовленість процесів та явищ. Зокрема, О. Кравцов виділяє два аспекти онтологічного визначення принципу детермінізму. Перший з них умовно названо *тотальним*, який пов'язаний із обговоренням питань детермінованості світу в цілому. Другий — *локальний* детермінізм — пов'язаний із питаннями обґрунтування детермінованості окремої, конкретної сфери реальності: детермінованості суспільних явищ, визначенні об'єктивних причин людської історії, її рушійних сил. Крім того, він розглядає цей принцип у трьох вимірах:

- (1) детермінізм як вчення про універсальний закономірний зв'язок явищ, у зв'язку з чим постає проблема виявлення якісної специфіки детермінізму як філософського вчення;
- (2) детермінізм як вчення про універсальну обумовленість явищ;
- (3) детермінізм як вчення про універсальний зв'язок явищ (приміром, визначається, що для детермініста завжди головним було

не просто фіксування зв'язку одного з іншим, а розкриття механізму та закономірностей становлення досліджуваного явища [8, с. 5-6]).

До детермінізму як методологічного принципу залучається все більше наук та наукових напрямків, які використовують різноаспектний підхід з позицій фізики, біології, психології, історії тощо. При цьому, на думку О. Кравцова, варто заперечити наявним твердженням про те, що існують дві форми детермінізму — філософська та природнича. Оскільки самостійно існуючого природничого детермінізму не існує, але є фізичні, біологічні, соціальні теорії, що розкривають закономірності відповідних досліджуваних об'єктів. Безумовно, терміни «фізичний», «біологічний», «соціальний» детермінізм мають право на існування, однак йдеться про філософське (методологічне) пояснення специфіки детермінації у фізичній, біологічній або соціальній сферах реальності [8, с. 8].

Зважаючи на відсутність універсальної класифікації існуючих концепцій історичного детермінізму автором статті буде зроблена спроба класифікувати існуючі концепції історичного детермінізму на основі вищезазначеної тривимірної градації принципу детермінізму О. Кравцова з урахуванням послідовності їх виникнення.

З точки зору актуальності означеної проблеми ряд дослідників (див., напр.: [25]) намагаються систематизувати існуючі історико-філософські підходи до розуміння принципу детермінізму, виділяючи три основні його форми: міфологічну, теологічну та наукову. Більш прийнятною у цьому плані, на наш погляд, є позиція В. Іванова, який час появи принципу детермінізму виводить з періоду «усвідомленого» його використання в науці та явного вираження у філософії [10, с. 7]. Безумовно, у загальноконцептуальному плані ідею детермінізму можна простежити в античній та середньовічній філософії. Однак, позиції античних мудреців (наприклад, положення Демокрита про цілковиту причинну зумовленість у світі та випадковість лише тих подій, причину яких ми не знаємо) і середньовічних філософів (теологічна ідея приреченості та виведення всього існуючого з волі Бога) навряд чи можна назвати науковими і намагатися на їх основі вивести закони розвитку природи і суспільства.

Подальші розробки концепції детермінізму пов'язані із філософськими теоріями Ф. Бекона, Т. Гоббса, Р. Декарта, Б. Спінози, Ш. Монтеск'є, Ж. Ламетрі та інших філософів Нового часу. Втім, у цих концепціях увага здебільшого звертається на «закони природи» і лише

опосередковано відзначається їх вплив на механізм суспільного розвитку. Незважаючи на те, що була висунута проблема закономірностей та об'єктивності історичного процесу і зроблені спроби поєднати фактичний матеріал із його теоретичним узагальненням, все ж на цьому етапі принцип історичного детермінізму залишався ідеєю, а не доведеним фактом.

Слушною в цьому плані, на наш погляд, є позиція О. Кравцова, який перші спроби наукового формулювання принципу детермінізму пов'язує з іменем П. Лапласа. Відповідно до запропонованої вище класифікації концепція останнього може бути віднесена до першої групи, представники якої розглядають детермінізм як вчення про універсальний закономірний зв'язок явищ. Це пов'язано з тим, що П. Лаплас висунув ідею про визнання жорсткого причинно-наслідкового зв'язку між подіями та явищами, заперечення об'єктивної випадковості, припущення однозначності та напередвизначеності майбутнього. На його думку, лише незнання тих зв'язків, які поєднують «великі закони природи» з системою світу в цілому, змушують людей звертатися до «кінцевих» причин чи «випадку» [8, с. 13]. В одному зі своїх нарисів «Виклад системи світу», розглядаючи принцип руху планет, П. Лаплас формулює детерміністичне положення:

У нескінченному розмаїтті явищ, які безперервно змінюють один одного в небесах і на Землі, ми розпізнали найбільше число основних законів, за якими рухається матерія. Все підпорядковується їм в природі, все випливає з них з тією ж необхідністю, як зміна пір року [15, с. 101].

Головний принцип каузального детермінізму був сформульований П. Лапласом у більш пізньому творі «Досвід філософії теорії імовірності». Зокрема, висувалась теорія, згідно з якою кожний подальший стан є наслідком попереднього; більш того, існує теоретична можливість прорахувати будь-яку подію, виходячи з попереднього стану. П. Лаплас зазначав, що для розуму, який «зміг би об'єднати єдиним законом рух найбільших тіл Всесвіту поряд із рухом найдрібнішого атома, не залишилося б нічого, що було б для нього недостовірним, і майбутнє, як і минуле, постало б перед його поглядом» (цит. за: [16, с. 4]).

Однак лапласівський детермінізм виявляється недостатньо придатним для аналізу розвитку складної системи, якою, наприклад, є суспільство. До того ж, навряд чи можна погодитися із категоричністю головного постулату П. Лапласа про те, що знаючи вихідні причини завжди можна однозначно вивести наслідки. Показовою в цьому плані є думка Я. Лукасевича, який на основі логічного аналізу принци-

пу детермінізму, приходиться до висновку, що не існує двох моментів, які слідує один за одним: між кожними двома моментами завжди знайдеться третій, а отже й безліч інших. Я. Лукасевич зазначає, що можуть існувати причинні ланцюги, які ще не почались, а лежать у майбутньому [17, с. 66-67].

Подальшого розвитку принцип детермінізму набуває в концепціях позитивістів, у яких зроблена спроба виявити закони не лише природного, а й суспільного розвитку. В цілому характерною рисою концепцій позитивістів є намагання перенести закони розвитку природи (або живого організму) на процес суспільного розвитку. Це ускладнює однозначне віднесення зазначених концепцій до одного з трьох вимірів детермінізму, запропонованих О. Кравцовим (див., напр.: [8, с. 5-6]). Значний вплив на розвиток поглядів засновника позитивізму О. Конта мала філософська концепція А. Сен-Сімона. Останній, зокрема, наполягає на тому, що розвиток людського суспільства повністю детерміновано, оскільки існує об'єктивний закон соціальної еволюції, який дозволяє передбачити напрямок суспільного розвитку. Виходячи з цього, метою історії як науки А. Сен-Сімон визначає побудову теорії, яка дозволяє від знання того, що було, вивести положення про те, що буде. При цьому рушійною силою історичного прогресу виступає розвиток здатності людського розуму до абстрагування та узагальнення. Змінюючи один одного типи соціальної організації є структурними елементами еволюційного ряду: в рамках кожного попереднього етапу створюються умови переходу до наступного. Таким чином, історичний закон — закон прогресу, який постає як послідовна зміна фаз (див.: [9, с. 51-53]).

О. Конт намагається визначити закономірний характер історичного розвитку через розгляд інтелектуальної еволюції людства. Виходячи з його основної доктрини, людський розум у своєму розвитку проходить три теоретичні стадії — теологічну (фіктивну), метафізичну (абстрактну) та наукову (позитивну), відповідно, ці ж стадії розвитку проходить і суспільство (див.: [14]).

З метою виявлення особливостей розуміння О. Контом принципу історичного детермінізму слід звернутися до його спроб сформулювати наукові закони. Проголошуючи, що має бути єдиний метод для всіх наук, він припускає, що кожна наука по-своєму видозмінює його прийоми (див.: [8, с. 60]). Зокрема, значна увага О. Конта була спрямована на соціологічну науку, яку він ділив на дві частини — соціальну статистику та соціальну динаміку, намагаючись сформулювати ключові закони в кожній із них. Головний закон соціальної статистики — принцип

цілісності та гармонії: з метою забезпечення збереження цілісності системи всі її частини повинні працювати узгоджено. Внаслідок цього фундаментального принципу О. Конт формулює ряд законів відповідності:

Не лише політичні заклади, з одного боку, і мораль, з іншого, завжди гармонують між собою, вони ще пов'язані з відповідним станом інтелектуального, морального та фізичного розвитку людини (цит. за: [9, с. 61]).

Завдання соціальної динаміки полягає у формулюванні закону послідовної зміни станів людства та виявленні його руйнівних сил. В якості основи соціальної еволюції О. Конт визнає прогрес розуму, якому мають бути підпорядковані всі інші сфери соціального прогресу. При цьому, руйнівною силою такого прогресу виступає інстинкт, який «спонукає людину постійно покращувати своє становище, розвиваючи свої фізичні, моральні та інтелектуальні якості» [14, с. 129]. Саме інстинкт є гарантом спокою цивілізованого світу, забезпечуючи поступовий перехід від теологічного до позитивного світогляду в духовній сфері та від воєнного до індустріального стану в сфері практичної діяльності [14, с. 129].

Один із представників позитивізму — Г. Спенсер, серед керівних чинників суспільного розвитку визначав розумові та емоційні. Соціальна еволюція розглядається ним як продовження на більш високому рівні біологічної еволюції, яку Г. Спенсер називає надорганічною [24, с. 1]. Виходячи з цього, суспільний розвиток підпорядковується загальному закону еволюції органічних систем. Останній полягає у тому, що розвиток визначається через взаємодію внутрішніх і зовнішніх факторів. Шляхом цієї взаємодії виробляються зміни, які продовжуються доти, доки не буде досягнута рівновага між дією оточуючого середовища та суб'єктом, який протистоїть їм [24, с. 7-8].

Цілком слухними є зауваження Л. Журавльова стосовно неоднозначності оцінки концепцій позитивістів щодо розуміння природи суспільного розвитку. З одного боку, доктрина класичного позитивізму характеризується обмеженістю методології (нівелювання різниці між розвитком природи та історією людства, перевірка правильності емпіричних узагальнень за допомогою загальної теорії, без перевірки правильності самої теорії), нехтуванням наявністю різних варіантів суспільного розвитку, парадоксальністю та суперечливістю людського прогресу (зокрема, тієї обставини, що прогрес в одних відносинах може бути забезпечений регресом в інших). З іншого боку, в концепціях

позитивістів зроблена спроба (1) створення «великої» соціологічної теорії, спрямованої на вивчення суспільства в цілому; (2) розробки структурно-функціонального підходу до розуміння суспільного розвитку; (3) захисту ідеї соціального прогресу [9, с. 100].

Важливим етапом у розвитку концепцій історичного детермінізму є підхід до розуміння суті історичного процесу К. Маркса та Ф. Енгельса. Перш ніж розглядати марксистське розуміння історичного детермінізму, на наш погляд, варто також звернутися до розуміння суспільного розвитку Г. Гегелем. Концепцію останнього умовно можна віднести до другої групи запропонованої на початку статті класифікації, відповідно до якої детермінізм постає як вчення про універсальну обумовленість явищ. Зокрема, Гегель визначає розумний характер історичних змін, в яких сама всесвітня історія виявляється розвитком однієї з форм Абсолютної ідеї. Принцип історичного детермінізму реалізується у Гегеля через т. зв. хитрість розуму. Цей об'єктивний і надіндивідуальний розум постає як уособлення «законів природи», що характеризують історію і водночас — як своєрідний об'єктивний Логос, для якого історичний процес є формою і шляхом самопізнання.

Цей розум настільки ж хитрий, наскільки могутній. Хитрість його полягає в опосередковуючій діяльності, яка, дозволяючи об'єктам впливати один на одного і виснажувати себе в цьому впливі, водночас не втручатись в процес безпосередньо, все ж реалізує лише свою власну мету. Логос дає людям діяти як їм завгодно, не обмежує гру їх пристрастей та інтересів, а цим досягається здійснення його цілей, відмінних від цілей тих, ким він керує [6, с. 318-319].

Гегелівське розуміння принципу детермінізму було критично сприйняте К. Марксом, який відзначив, що заслуга Гегеля полягає у тому, що він «вперше представив весь природний, історичний і духовний світ у вигляді процесу, зробивши спробу розкрити внутрішній зв'язок цього руху та розвитку. З цієї точки зору, історія людства вже перестала здаватися диким хаосом, а постала як процес розвитку самого людства. Тому першочергове завдання полягає у відстеженні послідовності ланок цього процесу та доведенні його внутрішньої закономірності» [28, с. 206]. Аналізуючи підхід Гегеля до принципу детермінізму, К. Маркс відмічає, що останній «впадав в ілюзію», розуміючи рух категорій як дійсний акт виробництва, результатом якого є світ [19, с. 37-38].

Представники третьої групи запропонованої класифікації розглядають детермінізм як вчення про універсальний зв'язок явищ, намагаючись розкрити механізм становлення досліджуваного явища.

Прикладом такого розуміння історичного детермінізму є концепція марксистів. Зокрема, логічною передумовою визнання детермінованості історичного процесу стало для К.Маркса виявлення на базі об'єктивної реальності сфери виробничих відносин, специфічні якості якої не тільки не визначаються свідомістю, а й самі визначають її (див.: [11, с. 63-64]). Сам К.Маркс відзначає, що для того щоб виявити закони, які панують в історії, необхідно «дослідити рушійні причини, котрі ясно або неясно, безпосередньо або в ідеологічній формі відбиваються у вигляді свідомих спонукань у головах людей. Усе, що спонукає людей до руху, має пройти через їх голову; але вигляд, який воно приймає в голові, за великим рахунком, залежить від обставин» [18, с. 284].

Суспільний розвиток К.Марксом і Ф.Енгельсом розглядається кризь призму історичного прогресу, основними компонентами якого виступають суспільно-економічні формації. Кожна наступна формація характеризувалася більш високим рівнем розвитку продуктивних сил і, відповідно, більш досконалішими виробничими відносинами [27, с. 16-17].

Загалом у текстах К.Маркса, Ф.Енгельса та в літературі, присвяченій марксистській філософії, є чимало прикладів, в яких показано механізм історичного детермінізму на основі розгортання історичного процесу як протиріччя між новими продуктивними силами та старими виробничими відносинами, що виражаються в різних формах класової боротьби. Так, Ф.Енгельсом було сформульоване положення, яке часто називають законом суспільного розвитку:

Нові продуктивні сили можуть бути збережені та розвиватися далі тільки шляхом введення нового способу виробництва, який відповідає їх нинішній стадії розвитку [26, с. 277].

У зв'язку з цим, на думку основоположників марксизму, кінцеві причини всіх суспільних змін і політичних переворотів треба шукати в економіці відповідної епохи.

Однак, у сучасних дослідженнях зустрічаються спроби показати, що у К.Маркса є інша, більш фундаментальна в онтологічному плані теорія, яка пояснює іманентну динаміку історичного процесу. Зокрема, П.Кондрашов сутність методу історичного дослідження К.Маркса зводить до кількох операцій, виражених через механізми низхідної та висхідної історичності. Механізм низхідної історичності полягає у сходженні від абстрактного до конкретного, вираженого у двох формах: з одного боку, як рух від товару до глобального капіталізму, з іншого —

від рівня суспільної формації (загальне) через національну специфіку (особливе) до повсякденності (одиничне). Висхідний механізм історичності — процес сходження від конкретного до абстрактного — означає аналіз соціального буття від повсякденного життя конкретних індивідів до суспільної формації, від одиничного через особливе до загального. Динамічний синтез цих двох сторін на основі предметно-діяльнісної теорії і включення цього синтезу в контекст конкретно-історичного дослідження, в якому виявляються закономірності виникнення, розвитку і загибелі соціальної тотальності, що розуміється як процес [12, с. 95-96].

Нині на пострадянському просторі існує досить неоднозначне ставлення до марксистської філософії. Типовими у цьому плані є публікації Т. Ойзермана. Зокрема, серед переваг зазначеного розуміння історії він виділяє історизм та заміну абстрактних міркувань про суспільство загалом його аналізом як історично визначеного суспільства, якісно відмінного від попередніх підходів до осмислення суспільного розвитку. З цієї точки зору історія представляє собою не лише зміну і розвиток того, що існувало раніше, а й перехід від однієї якісно відмінної епохи до іншої, яка відрізняється від попередньої сутнісними характеристиками [20, с. 26]. Проте, у більш пізній статті (див., напр.: [21]) Т. Ойзерман називає марксизм догматичною доктриною, визначаючи причини, що пояснюють внутрішню притаманний марксизму догматизм. По-перше, марксизм, що виник як заперечення всіх ідеологій та заперечення ідеології як сторонньої науці суспільної свідомості, сам був ідеологією. Друга причина обумовлена тим, що марксизм протиставив себе всім соціальним вченням, у тому числі і тим, які були його теоретичними джерелами, що прирєкло його на ідейну ізоляцію і тим самим ще більше посилювало властиві йому догматичні риси [21, с. 41].

Опоненти матеріалістичного розуміння історичного процесу досить часто звинувачують К. Маркса і Ф. Енгельса у спробі довести, що спосіб матеріального виробництва суспільства обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Це призводить до негативної оцінки твердження, що в кінцевому рахунку, саме економічний фактор завжди виступає детермінантою історичного процесу. Проте, варто зазначити, що детермінуюча роль економічного чинника в суспільному розвитку не означає, що генетично економіка передуює всім іншим сферам суспільного буття. На користь цього свідчить, наприклад, таке зауваження Ф. Енгельса:

Якщо хто-небудь спотворює це положення в тому сенсі, що єдиним визначальним чинником є економічний, то він перетворює це твер-

дження на абстрактну, безглузду фразу. Економічний фактор — це базис, але на результат історичної боротьби також впливають і в багатьох випадках визначають її форму різні фактори надбудови (цит. за: [21, с. 23]).

Як бачимо, в розглядуваній концепції усі сфери суспільного буття перебувають у нерозривній єдності, і жодна з них не передре іншої. Отже, економіка детермінує весь історичний процес лише «в кінцевому рахунку», а на кожному конкретному його етапі в якості домінуючого чинника цілком можуть виступати інші сфери суспільного життя.

Серед інших недоліків марксистської філософії відмічають ігнорування нею самоцінності та самодостатності кожного окремого суспільства, розгляд будь-якого етапу історії лише як ланки до наступного. В цьому плані, на наш погляд, слушним є зауваження А. Гуревича, який відмічає, що про подібну обмеженість теорії формацій можна говорити, розглядаючи її не як закономірний етап у розвитку наукового та суспільного життя XIX ст., а в універсумі наукових теорій кінця XX ст. [7, с. 43].

Поряд із різко критичними поглядами на діалектико-матеріалістичне розуміння сутності історичного процесу, доволі популярними є також спроби переглянути його під новим кутом зору. Серед досягнень марксизму визначають реалізацію ідеї об'єктивної детермінованості свідомості та діяльності людини на новій основі виявлення діалектики історичного процесу, специфічних закономірностей його розвитку [11, с. 71]. Визначаючи позитивні риси соціально-історичного детермінізму, О. Кравцов відмічає, що марксизм заклав основи наукового підходу до людської історії. Насамперед, у цій концепції була розроблена діалектико-матеріалістична ідея природно-історичної детермінованості суспільних явищ, розкриті об'єктивні причини людської історії, її рушійні сили [8, с. 6].

Подальший розвиток проблема історичного детермінізму отримала в концепціях філософів XIX-XX ст. В цьому плані варто звернути увагу на погляди В. Вундта та К. Брейзіга. Зокрема, вихідним положенням першого є ідея історичної обумовленості суспільства на всіх етапах його розвитку. Сама ж схема суспільного розвитку В. Вундта має схожість із концепцією К. Маркса, оскільки він також виходить з того, що наявний стан розвитку суспільства складається із безлічі факторів, є результатом попереднього та обумовлює наступний [4, с. 144]. Подібні погляди простежуються і у К. Брейзіга, котрий розглядає ступінчасту будову світової історії, представлену у вигляді спіралі. На основі розробки двадцяти чотирьох локальних законів (для кожного історичного

періоду характерним є свій закон) він демонструє, що кожна наступна ланка суспільного розвитку заперечує попередню та відтворює риси більш ранньої. Так історичний розвиток йде послідовно від сім'ї до роду, потім до родової общини, держави, народності і т.д. [2, с. 151-153].

На противагу розглянутим вище моністичним концепціям історичного детермінізму, в яких базовими детермінантами виступають одиничні фактори, ряд мислителів висунули плюралістичний погляд на історію, відкидаючи при цьому як ідеалістичний (детермінанта — духовний чинник), так і матеріалістичний (детермінанта — матеріальний фактор) монізм. З урахуванням того, що намагання подібним чином відтворити історичний процес не можна віднести до однієї наукової школи чи течії (як правило, плюралістичний підхід пов'язують з іменами М. Вебера, Р. Арона, У. Ростоу), в сучасній філософській літературі ця позиція отримала умовну назву «теорії факторів». Прихильники зазначеної концепції переконані, що не існує односторонньої детермінації історичного процесу: ні економіка, ні політика, ні філософія, ні релігія не відіграють в житті суспільства вирішальної ролі. У цьому зв'язку слід виходити з того, що всі вищезазначені чинники рівнозначні і однаково впливають на хід суспільного розвитку. Це дає змогу умовно віднести представників «теорії факторів» також до третьої групи запропонованої класифікації концепцій історичного детермінізму.

Зокрема, М. Вебер ідею «монокультурності» історичного розвитку протиставляє ідеї співучасті в цьому процесі різних факторів як ідеальних, так і матеріальних, що мають відношення як до сфери ідей, так і до сфери інтересів. Так, «монополізму» одного фактору протиставляється «поліфонія» різних «внутрішньо незалежних» один від одного факторів, які утворюють історичні «констеляції» (див.: [5, с. 233]). Інший представник зазначеної теорії — Р. Арон визначав, що формування суспільства належить історії. Воно змінюється разом із часом, іноді різко під впливом акцидентів, які залежать від соціальної конституції і не можуть не впливати на неї. Він виходить із положення про цілісність соціальної еволюції за рахунок того, що аналітична єдність (системи культур, форми організації) сполучається із часовою єдністю. Це дає змогу констатувати, що «дослідження причинних зв'язків веде до синтезу, а не до ізоляції факторів» [1, с. 400].

Намагання визначити детермінанти історичного процесу сприймається неоднозначно, а часто й доволі негативно. Зокрема, серед критичних зауважень до концепцій історичного детермінізму особливу увагу звертають на себе погляди К. Поппера, переконаного у неможливості

передбачення ходи історії науковими чи будь-якими іншими раціональними методами. Концепцію, яка стверджує можливість відкриття об'єктивних законів історії та передбачення на їх основі шляхів історичного розвитку, К. Поппер називає історицизмом [22, с. 53]. Філософ також відмічає, що

жодний із різновидів детермінізму, незалежно від того виявляється він через принцип однорідності природи чи виходячи із закону всезагальної причинності, не може розглядатися в якості необхідної передумови наукового методу. Детермінізм не є необхідною передумовою науки, яка здатна робити прогнози. Використання наукового методу не може розглядатися як аргумент на користь прийняття твердого детермінізму. Наука може бути строго науковою і без цього припущення [23, с. 101].

Безумовно, деякі переконання та ідеї детермінізму являють собою результат концептуальної плутанини та хибних аналогій, які проводять між явищами природи та інтенціональними діями. Проте, на думку Г. фон Врігта, необхідно розглядати два типи детермінізму. Перший із них пов'язаний з ідеєю передбачуваності (детермінізм по відношенню до подій на макрорівні), другий — з ідеєю осмисленості історичного та соціального процесів (пояснення дій, детермінованих певними інтенціями та когнітивними установками особи) [3, с. 188-189].

На основі розглянутих вище концепцій історичного детермінізму, можна узагальнити, що майже всі їх автори виходять із положення про наявність в історії причинної обумовленості явищ та процесів, яка передбачає, що одне явище (причина) за певних умов породжує інше (наслідок). При цьому в поясненні детермінованості суспільного розвитку існують і певні відмінності, відповідно до яких представників різних концепцій історичного детермінізму було умовно об'єднано в декілька груп. Представники першої з них (П. Лаплас) наполягають на всеосяжній детермінованості світу в цілому. Для представників другої групи (Г. Гегель) характерне тлумачення детермінізму як універсальної обумовленості явищ. До третьої групи віднесено концепції, в яких робиться спроба розкрити механізм причинної обумовленості явищ, шляхом виявлення одиничних факторів детермінації (К. Маркс), або врахування певної сукупності рівнозначних факторів, що впливають на хід суспільного розвитку (представники «теорії факторів»). Проте подібна класифікація є достатньо умовною і не претендує на універсальність, оскільки в кожній із розглянутих концепцій можна простежити перехідні положення, властиві кільком групам одразу.

Зважаючи на конструктивні критичні зауваження, варто відзначити, що ідеалізація принципу історичного детермінізму може звести-

ся до його крайності — безальтернативної напередвизначеності майбутнього. Однак, якщо історичний детермінізм розглядати не з метою передбачуваності історичного процесу, а через його телеологічні пояснення, які визначаються *post factum*, він дає можливість осмислити та раціоналізувати дії людей в поясненні подій, які відбуваються в процесі суспільного розвитку. Врахування детермінант історичного розвитку дає можливість виявити реально існуючі тенденції, сили, фактори суспільного буття, розуміння яких служить досягненню цілей соціального устрою.

Бібліографія

- [1] *Арон Р.* Введение в философию истории. — М.: ПЕР СЭ; СПб.: Университетская книга, 2000.
- [2] *Брейзиг К.* Законы мировой истории // Философия истории: Антология. — М.: Аспект Пресс, 1995. — С. 150-158.
- [3] *Вригт Г.Х. фон.* Логико-философские исследования: Избранные труды. — М.: Прогресс, 1986.
- [4] *Вундт В.* Социальные законы // Философия истории: Антология. — М.: Аспект Пресс, 1995. — С. 144-149.
- [5] *Гайденко П.П., Давыдов Ю.Н.* История и рациональность: Социология М. Вебера и веберовский ренессанс. — М.: Политиздат, 1991.
- [6] *Гегель Г.* Сочинения в 14 т. — Т. 1. Энциклопедия философских наук. Ч. 1. Логика. — М., Л., 1929.
- [7] *Гуревич А.Я.* Теория формаций и реальность истории // Вопросы философии. — 1990. — № 11. — С. 31-43.
- [8] *Детерминизм и современная наука:* Межвузов. сб. научн. тр. — Воронеж, 1987.
- [9] *Журавлев Л.А.* Позитивизм и проблема исторических законов. — М.: Изд-во МГУ, 1980.
- [10] *Иванов В.Г.* Детерминизм в философии и физике. — Л.: Наука, 1974.

- [11] *Келле В.Ж.* Теория и история (Проблемы теории исторического прогресса). — М. : Политиздат, 1981.
- [12] *Кондрашов П.* Онтология историчности в философии К. Маркса // *Логос*. — 2011. — № 2. — С. 81-96.
- [13] *Конт О.* Дух позитивной философии. — Ростов-на-Дону : Феникс, 2003.
- [14] *Конт О.* Основные законы социальной динамики, или общая теория естественного прогресса человечества // *Философия истории: Антология*. — М. : Аспект Пресс, 1995. — С. 116-131.
- [15] *Лаплас П.* Изложение системы мира. — Л. : Наука, 1982.
- [16] *Лебедев С. А.* Кудрявцев И.К. Детерминизм и индетерминизм в развитии естествознания // *Вестник МГУ. Серия 7. Философия*. — 2005. — № 6. — С. 3-20.
- [17] *Лукасевич Я.* О детерминизме // *Вопросы философии*. — 1995. — №5. — С. 60-71.
- [18] *Маркс К.* Критика политической экономии // *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2-е*. — М. : Политиздат, 1968. — Т. 46. — Ч. 1. — С. 51-538.
- [19] *Маркс К.* Экономические рукописи 1857—1859 гг. // *Маркс К. Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2-е*. — М. : Политиздат, 1968. — Т. 46. — Ч. 1. — С. 3-48.
- [20] *Ойзерман Т.И.* Материалистическое понимание истории: плюсы и минусы // *Вопросы философии*. — 2001. — № 2. — С. 3-32.
- [21] *Ойзерман Т.И.* Догматизация марксизма и внутренне присущий марксизму догматизм // *Вопросы философии*. — 2003. — № 2. — С. 31-41.
- [22] *Поппер К.* Ницета историцизма // *Вопросы философии*. — 1992. — № 8. — С. 49-79.
- [23] *Поппер К.* Открытое общество и его враги. Т. 2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. — М. : Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992.

- [24] *Спенсер Г.* Основания социологии. — СПб., 1876.
- [25] *Шаталович И.В.* Принцип детерминизма в историко-философской ретроспективе [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.nbuv.gov.ua/Soc_Gum/Fkzh/2009.../Shatalovich.pdf
- [26] *Энгельс Ф.* Анти-Дюринг // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2-е. — М. : Политиздат, 1961. — Т. 20. — С. 5-338.
- [27] *Энгельс Ф.* Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии. — М. : Издательство политической литературы, 1985.
- [28] *Энгельс Ф.* Развитие социализма от утопии к науке // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2-е. — М. : Политиздат, 1961. — Т. 19. — С. 185-230.

Надійшла до редакції 2 березня 2013 р.